

ИХ МОНГОЛ УЛСЫН ҮЕИЙН ӨРТӨӨ ЗАМЫН ҮҮСЭЛ, ХӨГЖИЛ

А.ШИНЖИЛ (XINJILE)

Товч агуулга: Их Монгол улсын үед өртөө замыг үүсгэн байгуулж, “зам”, “замчин”, “улаа”, “улаачин” хэмээн өртөө зам болон өртөө замын албатыг нэрлэж байжээ. Чингис хааны үед өртөө замын үүсэл тавигдсан юм. Чингис хаан Морин замын өртөөг үүсгэн байгуулжээ. Өгэдэй хааны үед өртөө замын нэгдсэн тогтолцоо байгуулагдаж, суурин өртөө тавигдсан байна. Өгэдэй хаан өрнө зүгт Тэргэн замын өртөө, дорно зүгт Нарийн замын 37 суурин өртөөг байгуулжээ. Түүний засаглалын үед өртөө зам шинэчлэгдэн хөгжиж, түүний дүрэм цааз нь улам боловсронгуй болов. Гүюг, Мөнх хааны үед өрөө замыг уламжлан хэрэглэж, хөгжүүлсэн байна. Их Монгол улсын үед “Морин зам”, “Тэргэн зам”, “Нарийн зам” гэсэн гурван төрлийн өртөө зам байгуулагдаж, Их Юань улсын үед 119 өртөө зам болон хөгжжээ. Тэргэн зам нь 57 өртөө, Морин зам нь 38 өртөө, Нарийн зам нь 24 өртөө нийт 119 өртөө зам болно. Эдгээр өртөө зам нь Их Монгол улсыг хүчирхэгжин мандахад чухал үүрэг гүйцэтгэсэн юм.

Түлхүүр үгс: Их Монгол улс, өртөө зам, замчин, улаачин, морин зам, тэргэн зам, нарийн зам

Удиртгал

Их Монгол улсын үед Монгол оронд өртөө зам үүсэж, анхны суурин өртөө замыг байгуулсан юм. Их Монгол улсын түүхийн тулгуур сурвалж бичиг болох “Монголын нууц товчоо”-нд өртөө замын тухай мэдээ баримтуудыг тодорхой тэмдэглэсэн байдаг. Тухайлбал, “Монголын нууц товчоо”-ны 279, 280, 281-р зүйлүүдэд “зам (札木 zha mu)”, “зам (站-zhan)”, “замчин (札木臣-zha mu chen)”, “улаачин (兀剌阿臣-wu la a chen)”¹ гэх үгээр тухайн цаг үеийн өртөө замыг тэмдэглэжээ. Энд тэмдэглэсэн “Зам” гэдэг үг нь тухайн цаг үеийн өртөө замын нэр болно. Харин “Замчин” гэдэг үг нь өртөө замын албыг гүйцэтгэж буй албатын нэр юм. Мөн “Улаачин” гэдэг нь өртөө замын хооронд мэдээ дамжуулах

¹ Word-and Suffix-Index to Secret History of the Mongols Based on the Romanized Transcription of L.Ligeti (CNEAS Monograph Series №4) Compiled by Hitoshi Kuribayashi and Choijinjab. The Center for Northeast Asian Studies, Tohoku University, Kawauchi, Aoba-ku, Sendai City, Japan, 2001. pp 606-607.

үүргийг гүйцэтгэж буй хүнийг хэлнэ. Энэ үеийн өртөө зам нь “Тэргэн зам”, “Нарийн зам”, “Морин зам” гэсэн гурван төрөлтэй байв. Өгэдэй хаан “Нарийн зам”-ын 37 суурин өртөөг байгуулжээ. Тэрээр өртөө замын дүрэм цаазыг тогтоож, чангатгасан байна. Тухайн үед өртөө замд зууван хэлбэртэй “Алтан гэрэгэ”, “Мөнгөн гэрэгэ” хэрэглэж байжээ.

Их Юань улсын үед Их Монгол улсын үеийн өртөө замыг уламжлан, хөгжүүлсэн юм. Энэ үеийн түүхийн сурвалж бичгүүдэд өртөө замыг “Жань (站-zhan)”, “Жаньчи (站赤-zhan chi)”² хэмээн тэмдэглэсэн байдаг. Энэхүү “Жань (站-zhan)” гэдэг ханз үг нь “зам” гэдэг монгол үг юм. Мөн “Жаньчи (站赤-zhan chi)” гэдэг нь “замч, замчин” гэх монгол үг болно. Зарим сурвалж бичигт өртөө замыг “Ижань (驛站-yi zhan)”³ хэмээх хятад ханз үсгээр тэмдэглэжээ. Энэ нь “Өртөө зам” гэсэн утгыг илэрхийлнэ. Харин Мин улсын эхэн үед зохиогдсон “Юань улсын судар”-т өртөө замыг “Ичуань (驛傳-yi chuan)”⁴ хэмээх хятад ханз үсгээр тэмдэглэжээ. Марко Пологийн аяллын тэмдэглэлд өртөө замыг “Янб” буюу “Жамб (*Jamb*)”⁵ хэмээн тэмдэглэсэн байдаг. Энэхүү “Янб (*Jamb*)” гэдэг үг нь “зам” гэдэг монгол үг бөгөөд итали хэлэнд ийнхүү сунжирч тэмдэглэгдсэн бололтой.

Өртөө замын үүсэл, хөгжлийн түүх нь XIII-XIV зууны монголын түүхтэй салшгүй холбогдох, судалгааны чухал сэдэв, асуудлын нэг билээ. Тийм учраас түүхч, судлаачид энэ үеийн өртөө замын түүхийг анхааран үзэж, түүний үүсэл, хөгжлийн түүхийг тодорхой цаг үед хуваан үзсэн байдаг.

Түүхч Дэшань “Юань улсын үеийн зам харилцааны түүх” бүтээлдээ XIII-XIV зууны үеийн зам өртөөний түүхийг дөрвөн үед хуваасан байна. Үүнд:

1. *Үүсэн байгуулагдсан үе.* Энэ үе нь Чингис хаан 1206 онд Их Монгол улсыг байгуулсан цаг үеэс 1227 онд нас нөгчих үеийг хүртэлх цаг хугацааг хамарна.
2. *Бүрэн байгуулагдсан үе.* Энэ үе нь Өгэдэй хааны 1229 оноос 1241 оныг хүртэлх цаг хугацааг хамарна.
3. *Хөгжин мандсан үе.* Энэ үе нь Хубилай хааны 1260 оноос 1294 оныг хүртэлх цаг хугацааг хамаарна.
4. *Бууралтын үе.* Энэ үе нь 1350 оноос Их Юань улсын засаглал ноёрхлыг эсэргүүцсэн тариачдын бослого гаргах болсон цаг үеэс 1368 онд Их Юань улсын Дундад орон дахь ноёрхол унах хүртэлх цаг хугацааг хамаарна ⁶ гэж үзжээ.

Хятадын эрдэмтэн Дан Баохай Их Монгол улсын үеийн өртөө замын түүхийг дараах хэдэн үед хувааж үзсэн байна. Үүнд:

² 趙世廷：《經世大典輯校》，中國史學基本典籍叢刊，中華書局，2020年。《永樂大典》，卷19416-19423，綫裝書局，2014年。

³ 《元典章》，兵部卷之3，典章36，驛站，中華書局，2011年。

⁴ 《元史》卷101，志第19，兵4，中華書局，1976年。

⁵ Марко Пологийн аялал. Итали хэлнээс орчуулж, тайлбар хийсэн. Г.Баг-Учрал, Элизабетта, Рагагнин, Симион. УБ., 2019.т. 100

⁶ 德山：《元代交通史》，元方出版社，1995年，188-193页。

1. *Чингис хааны үе (1206-1227)*
2. *Өгэдэй хааны үе (1229-1241)*
3. *Гүюг хааны үе (1246-1248)*
4. *Мөнх хааны үе (1251-1259)* гэж дөрвөн үед хуваажээ.⁷

Тэрээр Их Монгол улсын үеийн өртөө замын түүхийг дөрвөн их хааны засаглалаар зааглан хувааж, хаад тус бүрийн түүхэн цаг үеийн өртөө замын хөгжлийн онцлогийг тодруулан судалсан байна.

Монголын түүхч Д.Идэр, Б.Чинзориг нарын бичсэн “Их Юань хэмээх Их Монгол улс” хэмээх бүтээлд зам өртөөний түүхийг дараах байдлаар үечлэн үзсэн байна. Үүнд:

1. *Өртөө замын үүсэл тавигдсан үе (1206-1228)*
2. *Өртөө зам байгуулагдсан үе (1229-1259)*
3. *Өртөө зам хөгжин дэлгэрсэн үе (1260-1350)*
4. *Өртөө замын уналтын үе (1351-1368)* ⁸ *хэмээн дөрвөн үед хувааж үзсэн байдаг.*

Их Юань улсын замын үүсэл, хөгжлийн түүхийг үечлэхдээ түүхэн цаг үеийн онцлог шинжийг харгалзан үзэж, гол шалгуур болгох нь оновчтой тул дараах хоёр үед хувааж үзэх саналтай байна. Үүнд:

Нэг. Их Монгол улсын үеийн өртөө зам (1206-1270). Энэ үед Чингис хаан Их Монгол улсад өртөө замын үүслийн тавьж, Өгэдэй хаан уламжлан хөгжүүлсэн юм. Монголын нууц товчоонд тэмдэглэснээр Өгэдэй хааны дөрвөн сайн үйл хэргийн нэг нь өртөө зам байгуулсан явдал болно. Өгэдэй хаан эцгийнхээ үүсгэн байгуулсан өртөө замыг хөгжүүлэхэд онцгой анхаарч, өрнө ба дорно зүгийн өртөө замыг байгуулж, дүрэм цаазыг тогтоожээ. Түүний төр барьж байх үед өрнө зүгийн тэргэн замын өртөө, дорно зүгийн нарийн замын 37 суурин өртөө байгуулагдаж, Их Монгол улсын дотоод, гадаад харилцаанд чухал үүрэг гүйцэтгэж байжээ. Гүюг, Мөнх хааны үед Өгэдэй хааны үед байгуулсан өртөө замыг уламжлан хөгжүүлж байсан юм.

Хоёр. Их Юань улсын үеийн өртөө зам (1271-1368). Энэ үед Хубилай хаан Их Монгол улсын үед байгуулагдсан өртөө замыг уламжлан хөгжүүлж, хуурай болон усан замын 1500 өртөө замыг байгуулжээ. Хуурай газрын өртөө зам нь морин өртөө, үхэр өртөө, тэргэн өртөө, явган өртөө, нохой өртөө гэсэн хэдэн төрөлтэй байв. Харин усан замын өртөө нь гол мөрний өртөө, далай тэнгисийн өртөө гэсэн хоёр төрөлтэй байжээ. Өртөө замын дүрэм цаазыг боловсронгуй болгож, үүрэг хариуцлага, ял шийтгэлийг нарийвчлан тогтоосон байна. Өртөө замд алтан үсэгтэй, мөнгөн үсэгтэй хүрэл үсэгтэй гэрэгэг хэрэглэж байжээ. Өртөө замыг Засгийг нэвтрүүлэх хүрээлэн, Төв бичгийн мужийн Цэргийн яам хариуцан захирч байжээ. Их Юань улс хүчирхэгжин мандахад өртөө замын гүйцэтгэсэн үүрэг асар их юм.

⁷ 党宝海：《蒙元驿站交通研究》，昆仑出版社，2006年，19-55。

⁸ Идэр Д, Чинзориг Б нар. Их Юань хэмээх Их Монгол улс. Дэд боть. Монголын эзэнт гүрний түүх. УБ., 2019. т. 215

Чингис хаан өртөө замын үүслийг тавьсан нь

Их Монгол улсын үеийн түүхэнд холбогдох чухал асуудлын нэг нь өртөө замын үүсэл, хөгжлийн түүх билээ. Их Монгол улсын Өгэдэй хааны үед өртөө замыг байгуулсан хэмээх үздэг. Гэтэл сүүлийн үед зарим түүхчид Өгэдэй хаанаас өмнөх цаг үед өртөө замын үүсэл тавигдсан тухай саналыг дэвшүүлжээ. Хятадын түүхч Дан Баохай үзэхдээ “Эдүгээ хүртэл бидний үзсэн олонх түүхийн сурвалж хэрэглэгдэхүүнээс Өгэдэй хаан Их Монгол улсын өртөө замын тогтолцоог байгуулсан гэж үздэг. Гэтэл бас зарим түүхийн сурвалж хэрэглэгдэхүүнээс үзэхэд түүнээс өмнө Их Монгол улсад өртөө замыг үүсгэсэн байна”⁹ гэжээ. Тэгэхээр Их Монгол улсын үеийн өртөө замын үүсэл нь Өгэдэй хааны үеэс өмнө тавигджээ. Өөрөөр хэлбэл, Чингис хааны үед өртөө замыг үүсгэн байгуулсан байна.

Чингис хааны үед өртөө замыг ашиглаж байсан тухай зарим түүхийн сурвалж бичгүүдэд тэмдэглэсэн байдаг. Чанчүнъ бумбын “Баруунш зорчсон тэмдэглэл”-д Их Монгол улсын үед өртөө замыг ашиглаж байсан тухай өгүүлжээ. Чанчүнъ бумбын нэрийг Чүжи (处机-chu ji) гэдэг бөгөөд өргөсөн нэрийг нь Тунми (通密-tong mi) гэдэг. Тэрээр Дэнжоу (登州-deng zhou)-гийн Сися (栖霞-xi xia) нутгийн хүн ажээ.¹⁰ Чанчүнъ бол бумбын шашны сургаал номлолд олон жил суралцаж, гүнзгий нэвтэрч нэр алдаршсан арш билээ. Түүнийг Алтан улс, Сүн улсын хаад элч томилон удаа дараа урин залсан боловч морилон очихоос татгалзсаар байжээ. Их Монгол улсын Чингис хаан бас хэдэн удаа элч илгээж, урьсан боловч эс зөвшөөрөв. Гэтэл 1218 онд Чингис хаан элч томилон түүнийг урин залахад сая зөвшөөрсөн байна. 1220 оны цагаан сард Чанчүнъ арш 18 шавийн хамтаар нутгаасаа мордож, Чуулалт хаалгаар дамжин, зүүн хойд зүгийг чиглэн явсаар Хэрлэн голд хүрч улмаар баруун зүг хөдлөн 1222 оны 4 сард Алтайн уулын баруун хойно орших Чингис хааны хүрээнд хүрч, их хаанд бараалхан уулзсан байна. Түүний одоогийн Хятадын Шаньдун мужийн Пэнлай хотын Сися сянь-аас Алтайн баруун хойно орших Гиндукуш уул хүртэл 2 жил гаруй аялсан аяллын зам чиглэл, дамжин өнгөрсөн өртөө зам, газар орны байршил нь тухайн цаг үеийн Их Монгол улсын өртөө замын түүхийг тодруулан судлах чухал хэрэглэгдэхүүн, мэдээ баримт болно.

Ли Жичан-гийн “Чанчүнъ бумбын баруунш зорчсон тэмдэглэл”-д Их Монгол улсын үеийн өртөө замын түүхэнд холбогдох зарим чухал мэдээ баримтуудыг тэмдэглэжээ. Тухайлбал, “Өртөө замаар дөрвөн далай руу аялна”, “Чиү Чүжи багш морилохдоо өртөө замаар явсан”, “Монгол өртөөний уналга 20 гаруйг дагуулан явсан”, “Нэг замдаа тэд нар өртөөний үхэр, өртөө уналга сольж хэрэглэж байв” гэжээ. Мөн Чиү Чүжи-гийн шүлэг дотор “Тахиа, нохойн дуу үл сонсогдоно. Өртөөний морь, үхэр нэгэнтээ эцэж цуцжээ. Мянган уул, түмэн усыг гаталжээ. Тэдгээр газар хаана байхыг мэдэхгүй” гэжээ. Бас “Өртөөний морийг ээлжлэн унаж хүргэхэд, олон газрын хайрхан уулс хоцорно”, “Чиү Чүжи Чингис хаантай

⁹ 党宝海;《蒙元驿站交通研究》, 昆仑出版社, 北京, 2006年, 19页。

¹⁰ 李志常;《长春真人西游记》, 著党宝海译注, 河北人民出版社, 2000年, 3页。

салах ёс хийх үедээ тэр зөвхөн өртөөний улаач хэрэгтэй хэмээн хэлжээ”, “Чий Чүжи буцаж Дундад оронд очсоны дараа Чингис хаан тусгайлан хүн томилон зам дээрх өртөөний морины байдлыг асуужээ”, “Яньжин хотын орон нутгийн ноёд Их Тянь чан гуань сүмд Чий Чүжи-г угтан авч, түүнд өртөөний морийг хэрэглүүлэв” гэх зэрэг олон мэдээ баримтууд тэмдэглэгдсэн байдаг.¹¹ Эдгээр тэмдэглэлээс үзвэл Их Монгол улсын Чингис хааны үед нэгэнтээ өртөө замыг байгуулан ашиглаж байсан нь тодорхой харагдаж байна.

Чингис хааны үеийн элч түшмэл болон өртөө замын тухай Жаохун-гийн “Монгол Татарын бүрэн тэмдэглэл” хэмээх сурвалж бичигт тэмдэглэсэн нь “Тэд элс төлөөлөгчдөө сюань-чай хэмээнэ. Их хааны юм уу го вангийн өргөөнөөс ирэхэд тэдний дайран өнгөрч байгаа тойрог, хошуу нутагт, тэрчлэн ноёд жанжсдын орд өргөөнд цөм хүндэтгэл үзүүлнэ. Хэргэм зэрэг хэр өндөр, эсвэл нам болохыг үл асуун адил зиндааныханд үзүүлдэг ёслолыг өргөө гэртээ үйлдэнэ. Элч гурван шүдэт ац барин хаалгаар өргөөнд орж тойрог, мужийн тамгын гэрт байраа эзлэн сууна. Эрх баригч эзэд нь өвдөг сөхөрнө, айсуу үед урдаас нь тосож угтах бөгөөд эрх баригчдын өргөөнд юм уу, тамгын өргөөнд хонуулна. Тодорхой зайтай явахад нь тосон очиж, угтахдаа болон үдэн гаргахдаа хэнгэрэг, бүрээ, туг, хиур, дуу хөгжимтэй байна. Нүдэнд унаа морь харагдах бүрийд сэлгээж өгөх бөгөөд түүнийг дагалдан бараа болж яваа эсвэл хүмүүсийнх нь унаа морьдыг ч солино. Үүнийг “өртөөний унаа морь” хэрэглэх гэж нэрлэх бөгөөд дээр үед “дамнуургаар явах” гэдэг байсантай адил болно”¹² гэжээ. Үүнээс үзэхэд Чингис хааны үед элч түшмэлд ихэд хүндэтгэлтэй ханддаг байжээ. Элч түшмэл нь өртөөний унаа морь хэрэглэж, түргэн шуурхай зорчин явдаг байсан нь тодорхой харагдаж байна.

Их Монгол улсын үеийн өртөө замын түүхэнд холбогдох чухал сурвалж бичгийн нэг бол “Елюй Чуцайн баруунш зорчсон тэмдэглэл” юм. Энэхүү сурвалж бичигт Чингис хаан Сартуулыг дайлах үед Елюй Чуцай дагаж мордсон бөгөөд тэрээр өөрийн үзэж харсан, сонсож мэдсэн зүйлийн тухай тэмдэглэжээ. Түүний тэмдэглэл дотор Чингис хааны үеийн өртөө замын түүхэнд холбогдох хэд хэдэн чухал мэдээ баримыг дурджээ.

Елюй Чуцайн (1189-1244) бол Их Монгол улсын төрийн зүтгэлтэн хүн бөгөөд олонд үнэнч, шударга, эрдэм мэдлэгээрээ алдаршжээ. Түүнийг монгол түүхэн сурвалжуудад “Чуу мэргэн” буюу “Урт сахалт” хэмээн хочлон нэрлэсэн байдаг. Түүний уг гарал нь хятан хүн бөгөөд Тэрээр багаасаа утга уянга, одон орон, зурхай, бурхны сургаал, бумбын суртахуун, эм эмнэлэг, түүх судар, хууль цааз, газарзүй зэрэг олон төрлийн мэдлэг боловсролыг эзэмшсэн эрдэмтэн хүний нэг байжээ.

¹¹ 李志常;《长春真人西游记》, 著党宝海译注, 河北人民出版社, 2000年, 39, 99, 132 页。Чанчүн бумбын баруунш зорчсон тэмдэглэл. Хүчгэн орчуулав. Өвөр Монголын Сурган хүмүүжлийн Хэвлэл Хороо. Хөх хот, 2001.г.

¹² Мункуев Н.Ц. Монгол Татаарын бүрэн тодорхойлолт. Орос хэлнээс орчуулсан Ч.Баатар. УБ., 2015. т. 64

Түүний тэмдэглэлд өгүүлсэн нь “Эсгий гэр нь цагаан хар өнгөтэй, өртөөний уналгын хагас нь сул морь ажээ”, “Гэвч Янь шань уулыг даваад барууни мянган өртөө явна”, “Тэрээр барууни аялан явахдаа өртөөний морины тухай шүлэглэн өгүүлсэн нь: Урьд жил өртөөний уналгаар баруун хязгаараар өнгөрөхдөө сонсохоор ээжийнх нь гэзэгний үс цайрчээ”, “Чингис хааны арван зургаадугаар онд Елюй Чуцай бичсэн нь: Цагаан луу жилийн өвөл өртөөний уналгаар Сартуул орон (西域-xī yu)-оор аялахдаа уулын хотын өртөөгөөр өнгөрсөн. Цагаагчин могой жилийн өвөл дахин өнгөрөхдөө хотын хэрмэн дээр шүлгээ бичиг үлдээжээ. Өнгөрсөн жил өртөөгөөр хотын зүүн талаар гарч, шөнө нь эртний эвдэрсэн өртөөний буудалд хоноглон. Бидний явахад цөөн тооны түлээний өрх байсан боловч бидний буцаж ирэхэд тэдгээр өрх уг хэвээр байлаа. Эзэн нь баяртайгаар угтан эсгий дэвсгэр дэвсэж, өртөөний ажилчин яаравчлан олон сав суулга угааж байв. Энэ Сартуулын хот нь жижиг өртөөн дунд байсан бөгөөд Чүцайг ихэд халуун дотноор угтжээ. Өртөөний хүмүүс түүнд маш сайхан “чүнпань” гэсэн нэртэй гурилтай хоол хийж өгсөн” нь түүнд их таалагдсан тухай өгүүлжээ.¹³ Гэтэл Чүцай өртөө замаас хангасан хоол унданд маш тааламжтай байсан учир тийм өндөр шаардлага тавьсангүй ажээ.

1227 онд Чингис хаан нас нөгчих үед Чүцай зарлигаар эртний ном судар сураглан цуглуулахаар өртөөний уналгаар Яньжин хотод иржээ. Тухайн жилд Шандань жоу орны Ань Жүар ноён Дунхуан-аас Юйгуан хүртэл өртөө байгуулж, Сартуул оронтой харилцах болжээ.¹⁴ Тухайн үед Чингис хаан нас нөгчиж, төрийн эрхийг Тулуй хамаарсан байна. Эдгээр өртөө замыг Чингис хааны үеийн өртөө замыг байгуулах бодлого, үйл ажиллагааны үргэлжлэл хэмээн үзэж болно.

Чингис хаан үед нэгэнтээ өртөө замын хэргийг тусгайлан хариуцсан өртөөний өрхийг байгуулсан байжээ. Энэ тухай “Юань улсын судар”-ын 149-р дэвтэр “Гуо Баоүй-гийн намтар”-т тэмдэглэсэн нь “Мухали удирдаж бараалхуулсанд Чингис хаан Дундад орныг эзлэн авах арга бодлогыг асуусанд Гуо Баоүй хариулсан нь: “Дундад орны байдлыг басамжилж болохгүй. Баруун өмнө олон вангууд баатарлаг хүчирхэг тул урьд эзлэн авбаас болно. Үүнд түшиглэж Алтан улсыг дайлаар мордвоос зорилгодоо хүрнэ” гэжээ. Бас айлтгаж улс байгуулах эхэн үед шинэ хууль цаазыг тогтоовоос зохионо хэмээсэнд хаан ёсоор болгож зүйлийг бодож таван хэсэгт хувааж тараажээ. Цэрэг гаргаваас ердөө алж болохгүй. Шүүх ялтныг гагцхүү хүнд ялтныг ална. Түүнээс бусдын бага сага ялтныг учир шалтгааныг үзэж туйвандаж шийтгэнэ. Цэргийн өрх монгол, өнгөт нүдтэн хүн эр бүр нэг цэрэг гаргана. Хятад хүн тариа дөрвөн хуваарь бүхий нь гурван эр болбоос нэг цэрэг авна. Арван таван наснаас дээших эрчилсэн нь жаран нас хүрсэн хөгиин өртөөний өрх, цэргийн өрхтэй адил”¹⁵ гэжээ. Үүнээс үзвэл, 1211 онд Чингис хаан Алтан улсыг дайлаар мордох үед өртөө замын хэргийг тусгайлан эрхлэн явуулдаг өртөөний өрхтэй байсан нь тухайн цаг үед өртөө замын үүсэл нэгэнтээ тавигдсан байсныг илтгэн харуулж байна.

¹³ 耶律楚材；《然居士文集》卷12《怀古一百张之》。

¹⁴ 耶律楚材；《西游录》收入向达校本《西游录-异域志》，中华书局1981年。

¹⁵ 《元史》卷149，列传第36，郭寶玉，中華書局，1976年。

Их Монгол улс байгуулагдсаны дараа Чингис хаан өртөө замыг үүсгэн байгуулахад онцгой анхаарч байжээ. Чингис хааны үед Морин замын өртөөг үүсгэн байгуулж, төр улсын чухал хэрэг явдлын тухай мэдээг дамжуулахад ашиглаж байжээ.

Өгэдэй хаан өртөө замын тогтолцоог байгуулсан нь

Их Монгол улсын үеийн өртөө замыг хөгжүүлэхэд Өгэдэй хаан чухал үүрэг гүйцэтгэсэн билээ. Өгэдэй хааны үед Их Монгол улсын өртөө замын хууль цаазыг чангатган, нарийвчилсан хэм хэмжээг тогтоож, өртөө замыг суурин болгож, тогтсон замаар холбогдсон нэгдсэн тогтолцоог байгуулсан юм.

1229 онд Их Монгол улсын хаан ширээг залгамжилсан Өгэдэй хаан өртөө замыг хөгжүүлэхэд онцгой анхаарч байжээ. Энэ тухай “Монголын нууц товчоо”-нд тэмдэглэсэн нь “...Бас бид элч нарыг довтолгохдоо улс иргэнийг хэсүүлэн довтолгомуй. Довтлох элчний явдал ч удаан, улс иргэнд ч зовлонтой буй. Эдүгээ бид бүрмөсөн байран суурин болгон байгуулж, зүг зүгийн мянган мянганаас замчин, улаачин гаргаж, суурин суурин зам тавьж, элч нарыг улс иргэнээр хэсүүлэхгүй, гагцхүү байгуулан тогтоосон замаар довтолговоос болох буюу”¹⁶ гэжээ. Үүнээс үзвэл, Чингис хааны үед Их Монгол улсад өртөө замын үүсэл тавигдаж, өртөө замыг хэрэглэж байсан боловч суурин өртөө байгуулагдаагүй, тогтсон зам ашиглаж байсангүй. Харин Өгэдэй хаан суурин өртөөг байгуулж, тогтсон замаар холбогдсон өртөө замын нэгдсэн тогтолцоог байгуулжээ.

“Богд баатар биеэр дайлан тэмдэглэл”-д өгүүлсэн нь “Шаргачин үхэр жилийн найман сарын хорин дөрөвний өдөр олон ван, хааны хүргэн, сайд, түшмэд нар Хэрлэн мөрний Хөдөө арал хэмээх газар их хуралдай болж, Өгэдэйг хаан өргөмжилж их орыг залгамжлуулжээ. Өгэдэй хаан олон сайд, түшмэдтэй Алтан улсыг байлдан эзлэх хэргийг зөвлөлдөв. Тэрээр ядуу буурайг тэтгэж, сан хөмрөгийг байгуулж, харуул хамгаалалт тавьж, зам өртөөг байгуулжээ”¹⁷ гэжээ. Яг үүнтэй адилхан мэдээг “Юань улсын судар”-ын 2-р дэвтэр “Өгэдэй хааны цадиг”-т тэмдэглэсэн нь “сан хөмрөг байгуулж, өртөө замыг байгуулав”¹⁸ гэжээ. Эдгээр сурвалж бичгүүдийг тэмдэглэлүүдийг харьцуулан үзвэл Өгэдэй хаан 1229 онд хаан ширээнд суусны дараа Их Монгол улсад хэрэгжүүлсэн гол бодлогын нэг нь өртөө зам байгуулах явдал байжээ.

Өгэдэй хаан өртөө замыг хөгжүүлэхэд онцгой анхаарч өрнө, дорно зүгийн улс орнуудыг холбосон хоёр чиглэлийн өртөө замыг байгуулжээ. Өгэдэй хаан өрнө зүгт өртөө замыг байгуулах хэрэг явдлыг ах Цагадайтай зөвлөлдөн шийдвэрлэсэн байдаг. Энэ тухай “Монголын нууц товчоо”-нд өгүүлсэн нь “Бас Цагадай ах өгүүлж ирүүлэхдээ: “Би эндээс замуудаа өөдөөс нь угтуулан

¹⁶ Дэлгэрэнгүй тайлбартай Монголын нууц товчоо. Редактор Ш.Чоймаа, Ц.Цэрэндорж нар. УБ., 2024.т. 654

¹⁷ 王国维《(圣武亲征录) 校注》本。 Богд баатар биеэр дайлан тэмдэглэл. Хөх-Өндөр орчуулав. Өвөр Монголын Сурган Хүмүүжлийн Хэвлэлийн Хороо. Хөлөн буйр хот, 2017. т. 34

¹⁸ 《元史》卷2, 本紀第2, 太宗, 中華書局, 1976年, 29頁。

байгуулж барилдуулсугай. Бас эндээс Батад элч илгээсүгэй. Бат ч өөдөөс замуудаа угтуулан байгуулж барилдуултугай” хэмээгээд, бас “Бүх хэлсэн зүйлээс замууд тавиулах үйлийг зөвөөс зөвийг дурджээ”¹⁹ гэсэн байдаг. Мөн “Судрын чуулган”-д өгүүлсэн нь “Хан хөвгүүд, ордны хооронд янз янзын асуудлаар элч солилцох шаардлага гарсан тул улс дамжуулан зам тавьсан бөгөөд үүнийгээ тэд таян зам гэж нэрлэж байв”²⁰ гэжээ. Ийнхүү Өгэдэй хаан Цагадай улс, Зүчийн улстай харилцаа холбоо тогтоох зорилгоор өрнө зүгт өртөө замыг байгуулжээ. Энэ замыг нь “Таян зам [taayan yama]” хэмээн нэрлэдэг байв. Энэ замын нэр нь чухам ямар утгатай нэр болох нь тодорхойгүй. Эрдэмтэд янз бүрийн санал дэвшүүлсэн байдаг. Тухайлбал, Монголын эрдэмтэн Г.Аким үзэхдээ “Таян яма буюу таян зам” гэдгийн таян нь даян байж магадгүй. Тодруулж хэлбэл, даян хорвоогийн даян байж магадгүй. Өөрөөр хэлбэл, даяныг дамжсан зам гэсэн утгатайгаар ойлгож болно”²¹ хэмээн тайлбарлажээ. Бидний үзэхээр энэхүү “Таян зам” гэдэг нь “Тэргэн зам”-ын ташаарсан нэршил бололтой.

Өгэдэй хаан “Тэргэн зам”-ыг байгуулах хэргийг хариуцан шийдвэрлэх тусгай түшмэдийг томилсон байна. Энэ тухай “Монголын нууц товчоо”-нд өгүүлсэн нь “Замчин улаачныг гаргуулж суурин суурины газрын хэмжээ хязгаарыг тогтоож, зам тавиулахдаа Арачан, Тохучар хоёроор засуулж, замын нэг сууринд хорин улаач байхаар болов. Өртөө суурин тутамд хориод улаачин болгов. Улааны агт морьд, идээ шүүсний хоньд, саалин гүүнүүд, тэргэнд хөллөх үхэр тэргийг эндээс бидний тогтоосон хэмжээнээс “охор уяа дутааваас, орой толгой хагас алдалтан гэмтэн болж, халба мэт тэрэгний хэгээс мод дутааваас хамар хагас алдалтан гэмтэн болж, хөрөнгийнх нь хагасыг татварлан автугай”²² хэмээн зарлигджээ. Үүнээс үзвэл, Өгэдэй хаан нэг суурин өртөөнд 20 улаач байхаар тогтоосон байна. Улаач гэдэг нь өртөөний мэдээг дамжуулах алба үүргийг гүйцэтгэгч болно.

Өрнө зүгийн тэргэн замыг байгуулахдаа Өгэдэй хаан болон хан хөвгүүд тус бүрдээ элч төлөөлөгчид томилон өртөө замын хэргийг захируулсан байна. Тухайлбал, Өгэдэй хаан Хоридай бичээч, Цагадай Эмэлгчин Тайчигутай, Бат Сүхү Мулчитай, Тулуй Алчиха нарыг тус тус томилсон байдаг.²³ Эдгээр ноёд түшмэд нь Өгэдэй хааны үед өртөө замыг хөгжүүлж, нэгдсэн тогтолцоог байгуулахад чухал үүрэг гүйцэтгэсэн юм.

Өгэдэй хаан дорно зүгт эзлэн авсан Алтан улсаас Хархорум хотын хооронд өртөө зам байгуулсан байна. Энэ тухай Рашид аддины “Судрын чуулган”-д тэмдэглэсэн нь “Тэрбээр Орхон голын хөндийд үзэсгэлэнт хот байгуулахыг

¹⁹ Дэлгэрэнгүй тайлбартай Монголын нууц товчоо. Редактор Ш.Чоймаа, Ц.Цэрэндорж нар. УБ., 2024.т. 654

²⁰ Рашидаддин Фазлуллах. Шашдирын чуулган хэмээх монголчуудын түүх оршивой. Дэд боть. Англи хэлнээс орчуулж, тайлбар зүүлт үйлдсэн Г.Аким. УБ., 2013.т. 487

²¹ Рашидаддин Фазлуллах. Шашдирын чуулган хэмээх монголчуудын түүх оршивой. Дэд боть. Англи хэлнээс орчуулж, тайлбар зүүлт үйлдсэн Г.Аким. УБ., 2013.т. 487

²² Дэлгэрэнгүй тайлбартай Монголын нууц товчоо. Редактор Ш.Чоймаа, Ц.Цэрэндорж нар. УБ., 2024.т. 658

²³ Рашидаддин Фазлуллах. Шашдирын чуулган хэмээх монголчуудын түүх оршивой. Дэд боть. Англи хэлнээс орчуулж, тайлбар зүүлт үйлдсэн Г.Аким. УБ., 2013.т. 488

зарлигдаж, түүнийг Хархорум гэж нэрлэсэн баймуй. Алтан улсын мужуудаас хот тийш өртөө байгуулснаа таян замаас өөрөөр нарийн зам гэж нэрлэжүхүй. Таван мод газар бүрд нэг өртөө байгуулсан нь нийтдээ гучин долоон өртөө болсон ажгуу. Өртөө болгонд хамгаалах мянгатыг суулгажүхүй. Өдөр бүр таван зуун тэргэнд идэш, уушийг ачаалж, мужуудаас авчран, агуулахад хадгалан, эндээс авч хэрэглэж байхыг зарлигласан ажгуу”²⁴ гэжээ. Ийнхүү Өгэдэй хаан дорно зүгт өртөө зам байгуулсныг “Нарийн зам” хэмээн нэрлэдэг байв. Энэхүү нарийн зам нь нийт 37 суурин өртөө замаас бүрддэг байжээ.

1229 онд Өгэдэй Их Монгол улсын хаан ширээг залгамжилсны дараа өртөө замын өрх, морь, үхэр, тэргийг хэрэглэх дүрэм, цаазыг тогтоож зарлиг буулгасан байна. Тэрээр арван нэгэн сарын арван тавны өдөр буулгасан зарлигтаа өгүүлсэн нь: “Өртөө замын морийг унаж хэрэглэх хүнийг хянан шалгана. Хэрэв гэрэгэ тэмдэггүй, түүнд хамгийн эхний өртөөний мориор хангаж өгсөн өртөөний ноёныг хоёр жилээр хорьж, 70 жанчиж, анхны алдаа гаргасан ноёныг алдас ялаар шийтгэнэ. Бас гэрэгэ тэмдэгтэй хүнд морь өгөөгүй өртөөний ноёныг яллан шийтгэнэ. Албанаас тогтоосон өнгөт торгон утас, архи, амуу будаанаас бусад албаны эд зүйлсэд өртөөний морийг хэрэглэж болохгүй. Нэг зуун өрх бүрд өртөө зам байгуулж, хятад тэрэг арван ширхгийг бэлтгэх хэрэгтэй. Өртөө зам бүрд амуу будааны хөмрөг байгуулж, өртөөний өрх жил бүр нэг пай-ны дотор нэг дань амуу будаа тушаана, зуун өрхийг тусгайлан нэг хүн захирна. Тэрэг, үхэр хэрэглэн хүргэх хийгээд худалдаа арилжаа хийдэг олон хүмүүс өртөөний морь унаж болохгүй. Эдгээрийг зөрчсөн этгээдийг алдас ялаар шийтгэнэ. Хэрэв өнгийн торгон утас зэрэг эд барааг хүргэх болон гадаад улсын элч түшмэл, жанжин бараа таваар бэлгэлэх, бас яаралтай хэргээр ирсэн элчид улаа мориор хангах ёстой. Хэрэв өртөөний морь, үхэр дутаж цөөрвөл уг зуун өрхөөс нөхвөрлөн гаргуулах ёстой”²⁵ гэжээ. Эндээс үзвэл, Өгэдэй хаан өртөө замын уналга, хэрэгслийг зуун өрхөд хариуцуулаад өртөөний морь, үхэр, тэргэний уналга, хэрэглээнд хатуу хяналт тогтоож, дүрэм цаазыг чангатгасан байна.

Тус жилийн арван нэгдүгээр сард Өгэдэй хаан дахин зарлиг буулгаж өртөө замын дүрэм цаазыг чангатгажээ. Тэрхүү зарлигт өгүүлсэн нь “Хаанд тэнгэрийн зарлигаар эзэн хаан хэмээх цолыг соёрхсон. Их Монгол улсын олон иргэд төр улсынхаа төлөө хичээн зүтгэх ёстой. Сургамжлан өгүүлсэн нь “Хоёр бус нэг сэтгэлтэй байх ёстой. Манай улсын иргэд бол анхнаасаа мөхөс миний зарлигийг сонсож, эртний хууль цааз, сургаалыг мөрдөх ёстой. Үүнийг үл дагаж, биелүүлээгүй хүнийг цаазална. Танай сүлбээлсэн Хятад олон ноёд, дагаар орсон олон иргэний дотор урьд дагаар ирсэн шударга үнэнч хүмүүс байна. Бас зусар бялдууч, худалч хүмүүс ч байна. Эртний танил учраас итгэж томилон хэрэглэснийг нарийвчлан асуух хэрэггүй. Та нар өөрөөсөө нарийвчлан асууж байсангүй, бялдууч хуурамч хүнээс асуухтай адил мэт болой. Та нар ийм

²⁴ Рашидаддин Фазлуллах. Шашдирын чуулган хэмээх монголчуудын түүх оршивой. Дэд боть. Англи хэлнээс орчуулж, тайлбар зүүлт үйлдсэн Г.Аким. УБ., 2013.т. 492

²⁵ 《經世大典輯校》，第八，政典，驛傳一，第440頁。

сэтгэлийг өвөрлөөгүй бол ёс бус байдал өөрчлөгдөнө. Хэрэв эдгээр тодорхой зарлигаар засрахгүй бол алс хол байсан ч та нар ял хүлээнэ. Хаан сургамжлан зарлиг буулгасан нь “Элч түшмэл өртөө замаар дамжилгүй дураараа шууд хүрч ирвэл алдас ялаар шийтгэнэ. Гэрэггүй, үсэг бичигтэй ирсэн хүнийг алдас ялаар шийтгэнэ. Хааны угсааныхан дураараа гэрэг, үсэг бичгийг авч явсан хүн, хүчээр өртөөний морь, ам хүнс авсан хүнийг даруй баривчлан хорьж, тэдний үнэн санаа зорилгыг мэдсэний дараа суллан тавих хэрэгтэй. Иймэрхүү элч түшмэл зэргийн хүмүүс баривчлагдаагүй, харин өөрийн буруугаа хүлээлгүй бусдад буруугаа тохоож буй этгээд хэрэв мэдүүлэхээр ирвэл ноён тушаалтныг алдас ялаар шийтгэнэ. Хааны ордноос томилсон зарлигийн түшмэл, гэрэг, үсэг бичигтэй хүнийг үл сонссон хүнийг алдас ялаар шийтгэж, мөн тэр дор нь цаазална. Элч түшмэл зэргийн хүнд хүн бүрд нэг өдөрт мах нэг жинь, гурил нэг жинь, будаа нэг шэн, архи нэг лонх өгнө. Эдгээр тоо хэмжээгээр хангах ёстой. Жоу, хотын ноён тушаалтай хүн элч түшмэлд хэрэв өөрөөсөө жижиг бэлэг өргөн барихыг зөвшөөрнө. Гэвч илүү ихийг хүчээр авч болохгүй. Хэрэв зөрчигсдийг алдас ялаар шийтгэнэ. Дээр дурдсан эд зүйлсийг албан яамны гааль гувчуураас хангаж болохгүй. Томилогдон явсан элч түшмэл хэрэв дүрэм ёсоор гүйцэтгэвэл хааны ордноос өдөрт нь тохируулан шагнал хүртээнэ”²⁶ гэжээ. Энэхүү зарлигаас үзвэл, Өгэдэй хаан өртөө замаар зорчин явах элч түшмэдийн хоол ундны хангамжийн тоо хэмжээг нарийвчлан тогтоож өгсөн байна.

1233 оны таван сард Өгэдэй хаан өртөө замын дүрэм цаазад нэмэлт өөрчлөлт оруулан зарлиг буулгав. Тэрхүү зарлигт өгүүлсэн нь: “Дурын замаар явах ноёд түшмэл, замчныг сургамжлах хэрэгтэй. Хэрэв гэрэг, албан бичиггүй элч түшмэлд морь өгсөн өртөөний ноёныг хоёр жил хорьж, дал жанчиж угийн томилсон ноёныг алдас ялаар шийтгэнэ. Гэрэг, албан бичигтэй байхад морь өгөөгүй бол мөн адил хоёр жил хорьж, дал жанчина. Хэрэв цэргийн яаралтай чухал хэрэг учир, бас өнгийн торгон утас, архи, амуу будаа, шонхор шувуу, хааны хэрэглэх эд зүйлс, хэдийгээр гэрэг, албан бичиггүй боловч бас тогтоосон хэмжээг баримтлан улаа морь, үхэр, тэргээр хангах ёстой. Хэрэв хангаж өгөхгүй бол дээрхийн адил ялаар шийтгэнэ”²⁷ гэжээ. Энэ нь өртөө замаар зорчин явах элч түшмэдийг гэрэг, албан бичигтэй явахыг шаардах болов. Гагцхүү хааны ордны хэрэглэх бараа таваарын зүйлсийг зөөж тээвэрлэх үед гэрэг, албан бичиг шаардахгүй болжээ.

1233 оны зургаан сард Өгэдэй хааны зарлигаар Сижин, Сяшүй, Хунжоугийн гурван газар морин өртөө байгуулав.²⁸ 1237 оны есөн сард Өгэдэй хааны зарлигаар Төмөр, Чулуун нарыг Сижин, Инжоу, Гуосянь, Синьжоу, Тайюань, бас Тайюань-аас Лүжоу-гийн Жуожун газарт, мөн Лүжоу-гийн Ваньзи хот, Хуайжоу зэрэг газруудад тус бүр нэг өртөө байгуулж, тус бүр 20 морь өгчээ. Хатан голын эрэг дээр Лиүфү-г зарлигдан илгээж нэг өртөө замыг байгуулж, 30 морь өгөв. Сижин-гийн Инжоу-д Гүдэнийг томилж өртөө байгуулжээ. Тайюаньжоу-гийн

²⁶ 《經世大典輯校》，第八，政典，驛傳一，第441頁。

²⁷ 《經世大典輯校》，第八，政典，驛傳一，第440-441頁。

²⁸ 《永乐大典》，卷19416，站赤一，第4956頁。

хотод Багэ, Лүжоу-гийн Ваньзи хотод Шүйцай, Хуайжоу-д Хэсимили нарыг томилон явуулж өртөө зам байгуулав.²⁹ Ингэснээр Их Монгол улсын дорно зүгийн өртөө зам ихэд өргөжин тэлсэн байна.

1237 оны наймдугаар сард Өгэдэй хааны зарлигаар өртөө замын дүрэм, цаазад өөрчлөлт оруулсан байна. Тэрхүү зарлигт өгүүлсэн нь: *“Олон чөлгөөгөөс ирсэн элч түшмэлээс сонсвол хотод албаны өөр хэрэг байхгүй бол өртөө замаар нэвтрүүлэхгүй. Гэрэгтэйгээ мэдэгдэж, хангамж авах албан хэргийн элчин түшмэл хотод хүрч явахдаа морь 2-3 толгой, дагалдагч 10-20 хүнийг авч явахдаа мориндоо өвс тэжээлээр хангуулах, гэхдээ хангамжид гахай, үхэр, морь, хар хонины махыг хэрэглэхгүй, заавал тарган хонины махаар хангах ёстой. Сартуул элч түшмэл хотод ирээд үхсэн амьтны махыг идэхгүй, заавал амьдаар алсан хонины мах идэх ёстой. Бас өртөөний буудалд амрахгүй, хэрэв хүндрэл учруулахгүй бол иргэнийг захирах даргач ноёны гэрт буудаллана. Албаны хэргээ дуусгачхаад шалтгаан тоочоод сууж болохгүй, даруй мордох ёстой. Жинхэнэ элч түшмэлийн хангамж хийгээд улаа морийг гаргаж өгөхөөс гадна бусад дагагсдын өртөөний хүргээж өгөх илжиг, тэрэг, үхэр, бас улаа морийг гаргаж өгөх ёстой. Хэрэв замчин урдах чөлгөд хүрэхэд зорьсон газартаа хүрээгүй, бас урт замыг тэргээр туулж хотод хүрвэл шинэ тэргийг сольж авах ёстой. Хэрэв дарамт болохгүй бол олс авч болно. Хааны зарлиг хүрч ирсэн өдрөөс хойш хэрэв хааны ордны томилсон элч түшмэл, хааны зарлигийн бичгийг авч яваа хүнд дүрэм ёсоор хуваарилан өгнө. Нэг өдөрт будаа нэг шэн, гурил нэг жин, мах нэг жин, архи нэг лонхыг олгоно. Бусад дагалдагсад болох олон вангийн харьяатууд, Яньмэн-гээс томилсон хүн хийгээд будаа, өнгөт торгон утасны албаны элч түшмэл хүмүүст будаа нэг шэн өгнө. Хэрэв гэрэг байхгүй бол хангамж олгохгүй. Албан хэрэг дууссаны дараа улаа морийг туранхай хэмээн шалтаглан сольж болохгүй. Хэрэв замчин урдах чөлгөөд хүрэхдээ хэдийгээр ээлжилсэн ч хол замыг туулсан тэрэг, хэрэгслийг сольж болохгүй, гэхдээ хүндрэл учруулахгүй бол авч болно. Ямар ч албан хэрэг байхгүй бол хотод орж болохгүй. Хэрэв архи, хоол хүнс, амьд хонь, морь, өвс тэжээлийг ихээр шаардсан хүн байвал иргэнийг захирах даргач нэг хүнийг томилж хамтаар урьд очиж асуудлыг шийдвэрлэнэ. Зарагч ноён хэргийг хууль цаазын дагуу яллан шийтгэнэ. Энэ ёсоор хэрэгжүүлнэ”*³⁰ гэжээ. Энэхүү зарлигт өртөө замаар зорчин явах элч түшмэлийн уналгад хэрэглэх морины тоо, бараа бологчдын тоог нарийн тогтоож өгсөн байна. Зарим Сартуул зэрэг газар орны элч түшмэлийн хоол ундыг шашин, соёлын онцлогт тохируулан хангаж өгөхийг онцгойлон заажээ. Өгэдэй хааны энэхүү зарлигийг анх Суаньдэжоу-гийн Иргэнийг захирах даргач хүлээж аваад олон чөлгөөд дамжуулан тарааж, бүгд энэ ёсоор хэрэгжүүлэх болжээ.

Өгэдэй хааны зарлигт өртөө замын гол уналга болох морийг хайрлах, хамгаалах тухай тодорхой дурдсан зүйлүүд байдаг. Тухайлбал, 1232 оны дөрвөн сарын зарлигт *“Өртөөний морийг дураараа зодож жанчиж болохгүй. Хэрэв зөрчсөн хүмүүс гарвал олон өртөөний захирах ноёны хэлтсээс морийг*

²⁹ 《永乐大典》，卷19416，站赤一，第4956页。

³⁰ 《經世大典輯校》，第八，政典，驛傳一，第444頁。

төлүүлнэ”³¹ гэжээ. Мөн 1239 оны арван сарын зарлигт “Өртөөнд хээлтэй гүүг хэрэглэж болохгүй. Хэрэв зөрчвөл морь өгсөн хүн хийгээд унасан хүнийг тус бүр 50 удаа жанчина”³² хэмээсэн байдаг. Ийнхүү өртөөний морийг зүй бус хорогдлоос хамгаалж, онц чухал хэрэг явдлын үед ашиглахыг чухалчилж байжээ.

Өгэдэй хааны өртөө замын нэгдсэн тогтолцоо байгуулсан явдал нь түүний засаглалын үеийн томоохон шинэчлэлийн нэг юм. Энэ нь Монголын нууц товчоонд бичсэн “Өгэдэй хааны дөрвөн сайн үйл хэрэг”-т хамаарна. Тэрээр өрнө зүгт Тэргэн замын өртөө, дорно зүгт Нарийн замын суурин өртөөг шинээр байгуулжээ.

Гүүг хаан, Мөнх хааны үеийн өртөө зам

Их Монгол улсын хаан ширээг залгамжилсан Гүүг хаан, Мөнх хааны үеийн өртөө замын тухай тодорхой мэдээ баримтууд түүхийн сурвалж бичгүүдэд хомсхон ажээ. Харин тухайн цаг үеийн зарим зам чиглэлийн өртөө замын тухай мэдээ баримтууд түүхийн сурвалж бичгүүдэд тэмдэглэгдсэн байдаг.

Гүүг хаан бол Их Монгол улсын хаан ширээнд 1246-1248 оныг хүртэл хоёр жилийн хугацаанд суужээ. Тэрээр тун богино хугацаанд хаан ширээнд суусан болохоор түүний засаглалын үеийн өртөө замын хөгжлийг тодорхойлж, нарийвчлан судлахад тун бэрхшээлтэй ажээ. Харин түүний хаанчлалын үед Их Монгол улсад зорчин ирсэн гадаадын аялагчдын тэмдэглэлд тухайн үеийн өртөө замын тухай зарим мэдээ баримтуудыг тэмдэглэсэн байдаг. Тухайлбал, Плано Карпини “Монголчуудын түүх”, Жан Дэхүй “Умардад зорчсон тэмдэглэл” хэмээх хоёр сурвалж бичгийг дурдаж болно.

Плано Карпини бол Их Монгол улсын нийслэл Хархорум хотод зочлон ирж, Монголын их хаантай уулзсан Ромын пап лам IV Иннокентын элч төлөөлөгч билээ. Тэрээр 1245 оны 4-р сарын 16 -ны өдөр Францын Лион хотоос гарч 1246 оны 4-р сарын 4-ний өдөр Бат ханы ордонд хүрч, улмаар 1246 оны 6 сарын 16-ны өдөр Их Монгол улсын нийслэл Хархорум хотод ирж, Гүүг хаанд бараалхаж, Ромын папын илгээсэн захидлыг өргөн бариад хариу захидлыг авч 1247 онд нутаг буцжээ. Түүний хоёр жил орчим үргэлжилсэн алс холын аяллын тухай тэмдэглэл нь “Монголчуудын түүх” нэрээр алдаршиж, монголын түүхийн чухал сурвалж бичгийн нэг болжээ. Энэхүү сурвалж бичигт монгол орны байгаль, газар зүй, уур амьсгалын онцлог, монголчуудын ахуй амьдрал, аж ахуй, соёл, цэргийн зохион байгуулалт, байлдах арга барил, төрт ёсны уламжлал зэрэг олон зүйлийн тухай нүдээр үзэж, чихээр сонссоноо нарийвчлан тэмдэглэсэн байдаг. Энэ сурвалж бичигт тухайн цаг үеийн өртөө замын тухай цухас мэдээ баримтуудыг тэмдэглэжээ.

Тэрээр Зүчийн улсыг зорьж, Бат ханы ордонд хүрээд тэндээсээ тэргэн замын өртөө замаар зорчин явж, Их Монгол улсын нийслэл Хархорум хотод ирсэн байна. Тухайлбал, “Энэ (Куман) нутаг маш өргөн уудам ажгуу. Бид дээр дурдсан

³¹ 《永乐大典》，卷19416，站赤一，第4956页。

³² 《經世大典輯校》，第八，政典，驛傳一，第444-445頁。

цөлийг туулахдаа л сааргүй явж чадахуйц шилдэг чийрэг хүлэг морьтой байснаас биш бусад үед нь өдөр бүр морьдоо 5-7 удаа юүлж явсан болохоор тэр өргөн уудам нутгийг хамгийн богино хугацаанд тухайлбал дөрвөн аравт эхлэхээс Улаан өндөгний баярын дараах долоо хоног дуусах хооронд туулж билээ”³³ гэжээ. Үүнээс үзвэл, Плано Карпини Өгэдэй хааны үед Зүчи, Цагадай улсын хооронд тавьсан өрнө зүгт зорчих тэргэн замын өртөөгөөр явсныг илтгэж байна.

Бас тус сурвалж бичигт “Одоогоос хэдэн жилийн өмнө товлоод байсан их хааныг сонгох ёслолын их хуралдайд биднийг байлцуулахыг хамт явсан татаруудад маань тушаасан байсан болохоор түүний өмнө амжиж хүрэхийн тулд бид энэ замыг тун ч түргэн туулсан билээ. Тийм ч учраас бид эртлэн босож шөнө болтол хоол ундгүй явж, олонхдоо харанхуй болтол зам хөөгөөд оройтох тул шөнө ч идэж ууж амжихгүй байсан болохоор бидний орой нь идэх ёстой юмыг өглөө эрт өгдөг байж билээ. Бид агт морьдынхоо хар тэнхээг шавхан давхиулж явлаа. Дээр өгүүлсэнчлэн өдөрт хэд дахин унаагаа юүлэх учир морьдыг өчүүхэн ч хайрлахгүй давхиж байгаад багтарсан газар нь орхиод буцаах бөлгөө. Ийм маягаар бид өчүүхэн ч амсхийлгүй хар давхиагаар явсан билээ”³⁴ гэжээ. Энэ нь тухайн цаг үед яаралтай, чухал хэргээр яваа элч түшмэдийг өртөө замаар түргэн шуурхай хүргэж байсны илрэл болно.

Жан Дэхүй (1194-1274)-гийн өргөсөн нэрийг Хуйчин (輝卿-hui qing) гэдэг. Зарим сурвалж бичигт Яочин (耀卿-yao qing) гэжээ. Тэрээр Жинин (冀寧-jì níng)-гийн Жяо чэн (交城-jiao cheng) хотын хүн ажээ. Багаасаа эрдэмд шамдан суралцаж байсан бөгөөд Алтан улсын үед орон нутагт хэдэнтээ түшмэлээр томилогдон ажиллаж байжээ. Алтан улс мөхсөний дараа Ши Тяньзэ Жэньдин-д шилтгээн байгуулахад хэрэг хамаарагч түшмэлээр томилогджээ. Хубилай хаан ширээнд суусны дараа Жан Дэхүй-г Хэдун-гийн Өмнөд умард чөлгөөгийн дэлгэрэнгүй тохинуулагч түшмэлээр томилсон байна. 1266 онд Төвлөн засаглах газрын зөвлөгч түшмэл болжээ. 1268 онд хянан байцаах туслагч түшмэлээр томилсон боловч, тушаалд томилогдохоос татгалзжээ. 1274 онд 80 настайдаа нас нөгчсөн. Тэрээр өөрийн явсан аяны тэмдэглэлээ зохиол болгон бичсэн байна. Түүний зохиолыг “Жан Дэхүй-гийн Умардад зорчсон тэмдэглэл (张德辉《北纪行》)” хэмээн нэрлэдэг.

Тэрээр 1274-1248 оныг хүртэлх нэг жилийн хугацаанд Хэбэй мужийн Жэньян-аас мордож Баосай, Динсин, Яньжин, Цавчаал боомт, Дэсин фү, Суаньдэ жоу, Үнэгэн даваа, Загсан нуур, Хэрлэн гол, Туул гол, Билэгт хот, Өгий нуур, Морин толгойн өртөө, Тамир гол, Тайхар чулуу, Тангуд гол, Чулуутын гол хүрээд нутаг буцжээ.

Түүний явсан замыг газар орны байц, хүн амын суурьшил зэргээс хамаараад Жэндинфү-гээс Үнэгэн даваа хүртэл Дотор газрын, Үнэгэн даваанаас Өгий нуур хүртэл Хээрийн, Өгий нуураас Вангийн өргөө орчим хүртэл Өргөөний хэмээн гурван хэсэгт хуваан үзэв.

³³ Жиованни Дель Плано Карпини. Монголчуудын түүх. Орчуулсан С.Туяа, С.Цолмон. УБ., 1988. т. 66

³⁴ Жиованни Дель Плано Карпини. Монголчуудын түүх. Орчуулсан С.Туяа, С.Цолмон. УБ., 1988. т. 69

Дотор газрын зам нь хүн амын суурьшил ихтэй тул өртөөний зохион байгуулалтаар бус төв суурин газруудын байршлаар замын урт тогтоогдож байсан бол Цавчаал боомтоос хойш харьцангуй сийрэг суурьшлын орчинд орсноос өртөөний хэлбэр анхлан дурдагдаж байна. Энд өртөө хоорондын зай дунджаар 30 км байжээ.

Харин Хээрийн зам нь одоогийн Сүхбаатар, Дорноговь аймгуудын зааг Өвөр Монголын Шилийн гол аймгийн нутагт буй Алтан улсын үед хийсэн гадар хэрмээс Өгий нуур хүртэл зорчсон зам болно. Энэ замын чиглэлийн дагуу таарсан зарим газар орны нэрийг тэмдэглэл дэх явсан чиглэл, өртөө хоорондын зай, газар орны шинж тэмдэг зэргийг харгалзан шинэчлэн тогтоох оролдлого хийв. Тухайлбал, Хэрлэн голд ирээд түүнээс холгүй шавар дагзанд сууж, тариалан эрхэлж байсан хүмүүстэй таарсан уулыг Хар, Харанхуй зэргээр сэргээн, өнөөгийн Хэрлэн Тооно уул гэж үзэж байсныг дүрс үсгээр (ku-la) Улаан уул гэж бид сэргээж, МНТ-нд Хуба (Улаан) хаяа гэж нэрлэгдэж байсан учир Хэрлэнбаян-Улаан байх магадлалтай. Түүний баруун хаяанд нь эдүгээ ч газар тариалангийн том төв бий. Туул голд ирээд 1 өртөө уруудаад таарсан Хятаны хотыг өнөөгийн Түргэний голын бэлчир дэх Хар Түнэ орд болов уу. МНТ-нд дурдагдсан Ван ханы Туулын Хар Түнийн орд хэмээн үзсээр ирсэн энэ туурь нь сүүлийн үеийн судалгаагаар түүнээс өмнөх үед хийгдсэн нь тодорхой болсоор байгаа билээ.

Өгий нуураас нэг өртөөний өмнө дайран өнгөрсөн Билэгт хэмээх газрын талаар судлаачид тодорхой санал дэвшүүлээгүй байсан юм. Энэ нь Өгий нуураас 1 өртөөний зайд орших Хөшөө цайдмын Билэгт хааны тахилын онгон бололтой. Тухайн үед уг дурсгалын эзний нэрээр нэрлэсээр байсан төдийгүй Жан Дэхүй бээр түүн дээр бичсэн хятад бичээсийг уншсан нь лавтай. Өртөө хоорондын зай нь Гадар хэрмээс Хэрлэн хүртэл 15 өртөө, Улиастайн бэлчир орчмоос Хятан балгас хүртэл 1 өртөө, Билгэ хааны цогцолбороос Өгий нуур хүртэл 1 өртөө зам нь дунджаар 45 км байгаа нь нэлээд бодитой хэмжээ болох ажээ.

Өргөө орчмын зам нь өмнөх судлаачдын тогтоосон чиглэлээс зөрөх саналгүй бөгөөд Чулуут голын баруун эрэг өнөөгийн Чулуут сумын төв орчмын дэвцэг дээр Хубилай вангийн зуслангийн орд байсан бололтой.

Тус сурвалж бичигт тухайн үеийн Монголын өртөө замын онцлогийг цухас тэмдэглэсэн байдаг. Тухайлбал *“Доор нь Бор хэмээх нэгэн өртөө амуй. Түүнээс умаршилбаас олон өртөөг бүр монголын овог аймгууд хуваан эзэлж амуй. Өртөө бүрийг цөм эзний нэрээр нэрийджээ”*³⁵ гэжээ. Эндээс үзвэл, тухайн үеийн дорно зүгт тавьсан *“Нарийн зам”*-ын өртөө замыг дайран өнгөрөх овог, аймгууд хариуцаж байсан тул тухайн овог, аймгийн захирагчийн нэрээр нь нэрлэдэг байжээ.

Мөнх хаан 1251 онд Их Монгол улсын хаан ширээнд өргөмжлөгдөж, 1259 онд нас нөгчсөн билээ. Түүний засаглалын үед өртөө замын дүрэм цаазыг улам чангатгасан байна. Энэ тухай *“Юань улсын судар”*-ын *“Мөнх хааны цадиг”-т тэмдэглэсэн нь “Тустай хэрэг зүйлийг улсын дотор тархаасан нь аливаа улс гэр*

³⁵ Жан Дэхүй. Давааны араар жуулчилсан тэмдэглэл. Эрдэмт орчуулав. Өвөр Монголын Сурган Хүмүүжлийн Хэвлэлийн Хороо. 2018. т. 29

ба жич олон ван нар гэрэгэ, тамга ба тархаах зарлиг ухуулах тушаал гаргахыг дуусган хорьжээ. Олон ван нар өртөөгөөр явахад гурван морь, хол явбаас мөн дөрвөөс өнгөрүүлэхгүй”³⁶ гэжээ. Энэхүү зарлигаас үзвэл, Мөнх хаан 1251 онд Их Монгол улсын хаан ширээг залгамжилсны дараа зарлиг буулгаж, өртөө замаар зорчин явах олон вангуудын гэрэгэ, хааны тамгатай бичгүүдийг цаазлан хориглож, буцааж хураан авчээ. Мөн өртөө замд хэрэглэх морины тоо толгойг 3-4 мориор хязгаар тогтоожээ. Энэ нь өртөө замын албыг залгуулах гол уналга болох морийг хайр гамгүй эдэлж, зүй бус хорогдол гаргаж, хохирол учруулахаас урьдчилан сэргийлсэн бодлого байв.

Гүюг хаан, Мөнх хааны үеийн өртөө замын тухай түүхийн сурвалж бичгүүдэд нарийн тодорхой бичсэн мэдээ баримт тун хомсхон юм. Тийм учраас тухайн үеийн өртөө замын хөгжлийг тодорхойлоход бэрхтэй. Гэвч түүхийн зарим сурвалж бичгүүдийн өртөө замын тухай цухас тэмдэглэсэн мэдээ баримтуудад дүн шинжилгээ хийж үзэхэд Гүюг, Мөнх хааны үед өртөө замыг уламжлан хэрэглэж, урьдын адил өртөө замыг хөгжүүлэхэд онцгой анхаарч байжээ.

Дүгнэлт

Их Монгол улсын үед өртөө замыг үүсгэн байгуулж, нэгдсэн тогтолцоог байгуулан, түүний дүрэм цаазыг баталжээ. Чингис хааны үед өртөө замын үүсэл тавигдсан юм. Чингис хаан Морин замын өртөөг үүсгэн байгуулжээ. Өгэдэй хааны үед өртөө замын нэгдсэн тогтолцоо байгуулагдаж, суурин өртөө тавигдсан байна. Өгэдэй хаан өрнө зүгт Тэргэн замын өртөө, дорно зүгт Нарийн замын 37 суурин өртөөг байгуулжээ. Түүний засаглалын үед өртөө зам шинэчлэгдэн хөгжиж, түүний дүрэм цааз нь улам боловсронгуй болов. Гүюг, Мөнх хааны үед өрөө замыг уламжлан хэрэглэж, хөгжүүлсэн байна. Ийнхүү Их Монгол улсын үед “Морин зам”, “Тэргэн зам”, “Нарийн зам” гэсэн гурван төрлийн өртөө зам байгуулагдаж, Их Юань улсын үед 119 өртөө зам болон хөгжжээ. Тухайлбал, Тэргэн зам нь 57 өртөө, Морин зам нь 38 өртөө, Нарийн зам нь 24 өртөө нийт 119 өртөө зам болно. Эдгээр өртөө зам нь Их Монгол улсыг хүчирхэгжин мандахад чухал үүрэг гүйцэтгэсэн юм.

Abstract

During the era of the Great Mongol Empire, the *Urtuu postal relay system* was established, and terms such as “zam” (road), “zamchin” (road worker), “ulaa” relay, and “ulaachin” (courier) were used to refer to the network and its personnel. The foundation of the Urtuu system was laid during the reign of Genghis Khan, who initiated the Horse Relay Route.

³⁶ Юань улсын судар. Хураангуй дээд, доод дэвтэр, 1-15-р дэвтэр. I боть.Эртний хятад хэлнээс орчуулсан Ч.Дэмчигдорж. Кирилл бичигт хөрвүүлж, хятад эхтэй харгуулан удиртгал бичиж, тайлбар, зүүлт хийсэн Д.Идэр. УБ., 2021. т. 88

Under Ögedei Khan, a unified relay system was developed, and permanent relay stations were established. He created the *Tergen* (Cart) Route in the west and established 37 permanent stations along the *Nariin* (Narrow) Route in the east. During his rule, the system was expanded and refined with improved rules and regulations. Guyug and Möngke Khans continued to use and develop the system. During the Great Mongol Empire, three main types of relay routes existed: the Horse Route, the Cart Route, and the Narrow Route. Later, during the Yuan Dynasty, the network expanded to include 119 relay stations: 57 on the Cart Route, 38 on the Horse Route, and 24 on the Narrow Route. These routes played a vital role in strengthening and expanding the Mongol Empire.